

Світлана Дарчик

ОБРАЗИ КОЗАЦЬКИХ БАТАЖКІВ У СПОГАДАХ ТА ЩОДЕННИКАХ ШЛЯХТИЧІВ – СУЧАСНИКІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Мемуари сучасників та очевидців подій віддавна вважаються дослідниками чи не найколеритнішими джерелами для характеристики епохи, зважаючи на наявність в них таких деталей, які майже неможливо віднайти в інших пам'ятках того чи іншого періоду. Тут дається взнаки людський фактор. Незважаючи на всю суб'єктивність такого роду джерел, присутність автора часто в гущі подій дозволяє відчутти «рух часу», визначити його ставлення до певних суспільних явищ, окремих людей, хоча для цього часто доводиться читати між рядками.

Епоха Хмельниччини багата на джерельний матеріал, окрему частину якого становлять мемуари. Їх класифікація, запропонована С.А. Макарчуком, не завжди виправдана, оскільки є різниця між мемуарами XVII століття і нашого часу, насамперед, в їх змістовій наповненості [1, 296]. 400 років тому це були ледве не історичні твори з вкрапленням авторської думки, де приватне життя майже висвітлювалось. Та й зразком для створення мемуарів все-таки була історіографічна традиція доби на відміну, наприклад, від мемуарів XX століття. До того ж, мемуаристи в абсолютній більшості належали до середовища шляхти, в окремих випадках духовенства (ворожого козакам табору), що робить неможливим порівняти в даному ракурсі позицію сторін. Специфіку мемуарів епохи Хмельниччини відмічав найбільший дослідник цієї проблематики Ю.А. Мицик. Він і запропонував їх окремий поділ [2, 112; 3, 199], якого дотримується і автор статті.

Закономірно, що спогади та щоденники сучасників Хмельниччини використовувались дослідниками цього періоду для якнайкращого висвітлення перипетій доби. Однак це здійснювалось шляхом використання фрагментів інформації, наявної в мемуарах, з метою підсилення фактів, віднайдених в інших джерелах. Окремого дослідження, де б презентувалась візія Хмельниччини чи хоча б певні її явища, не проводилось.

Однією з проблем, яка порушувалась в шляхетських мемуарах, є оцінка лідерів польського і козацького війська. Автори не обмежувались аналізом перебігу політичних подій, серед яких домінуючу роль відіграла війна. Окрім подачі інформації власне про перебіг військових кампаній, мемуаристи виражали своє ставлення до постатей головнокомандуючих обох армій [8, 64]. Реконструкція біографії когось із польських або запорозьких гетьманів часто є неповною і фрагментарною, бо автори, як правило, не включали інформацію про молоді роки героя, зосереджуючи увагу на вчинках дорослого віку [7, 226].

З 1648 р. Хмельницький стає ключовою постаттю для шляхтичів – мемуаристів. Ця людина вирішувала долю України, водночас безпосередньо впливаючи на суспільно-політичне життя цілої Речі Посполитої, тому його постать в мемуаристиці даного періоду вимальовується дуже чітко. Автори намагалися висвітлити життєвий шлях козацького лідера від моменту виконання ним обов'язків сотника Чигиринського полку. Зрозуміло, що ця біографія є досить фрагментарна, оскільки, як правило, вони володіли виключно інформацією про останній період діяльності Хмельницького. В питаннях місця народження і молодих років козацького лідера відомості, почерпнуті з мемуарів, є суперечливими, бо базувались часто на домислах і чутках [8, 118]. До того ж, слід брати до уваги тенденційність більшості переказів, оскільки вони були написані за тятими ворогами непересічного козака. На додачу, сам факт поразок польського війська від армії, очолюваної Б. Хмельницьким, посилив суб'єктивність у зображенні його постаті.

В мемуарах не говориться про можливість шляхетського походження гетьмана. Винятком у цьому плані є тільки Станіслав Освенцим, в діаріусі якого знаходимо вірш під назвою «*Na starożytny klejnot P. Chmielnickich*», де висловлюється похвала гербу Абданк, яким користувався гетьман; даний герб утверджував рід Хмельницького в мужності, вірі та правді [16, 213]. Автори-шляхтичі, навіть якщо не були переконані у правдивості інформації на рахунок походження козацького лідера, наголошували на його плебейському походженні, аби принизити його постать. Нікому не відома людина не могла, за переконанням шляхти, виділитись серед інших. Людина з їхнього кола, сам шляхтич, не міг провадити діяльність, спрямовану на позбавлення привілеїв свого стану і тим більше очолювати таке повстання.

Наприклад, анонімний автор «Опис козацької війни або бунтів

Хмельницького ...» стверджував: «якийсь Богдан, Хмельницький походженням з України, підлий, з молодих літ трохи науки лизнувши по шляхетських дворах, потім по панських, далі служачи у польському війську... в Польщі натренувався, знову на Україну повернувся і там в реєстрових козаків став полковником» [15, 23]. В кількох переказах теж натикаємось на свідчення, що бунт розпочав “якийсь” Хмельницький [17, 237; 10, 44; 18, 226]. Підтверджуючи думку сучасників, Марцін Голінський зазначав, що сам гетьман рішуче заявляв, що він належить не до панів, а до дрібної шляхти: коли один шляхтич в 1648 р. привітав його словами «мостивий пане-гетьмане» Хмельницький заперечив: «не мостивий, а такий же худий пахолок, як і ти» [4, 463].

Вищенаведені судження свідчать про те, що сотник Чигиринського полку до початку повстання не був відомий широкому загалу. Про нього почали говорити вже після гучних перемог козацького війська 1648 р. Ці події, рівномірно як і наступні, довели шляхті, що вона має справу з непересічною особою. Але його перемоги рідко трактувались як результат стратегічного і дипломатичного таланту, а частіше пов’язувались із бездарністю коронного війська, некомпетентними воєначальниками, чи волею Бога, який зрадив свою паству. Звичайно, іноді трапляються в мемуарах об’єктивні думки на рахунок чеснот і талантів козацького ватажка, але вони дуже поверхневі [17, 238]. Богуслав Маскевич, описуючи битву під Корсунем 1648 р., визнавав хитрість Хмельницького, який переконав козаків зробити засідку і несподіваним нападом дезорієнтувати поляків, що в результаті і визначило перебіг битви. Автор вказував, що Хмельницький несподівано наскочив і знищив коронне військо [17, 240-241].

Свідчення, які констатують талант козацького ватажка як страгата, можна реконструювати з опису перебігу кампанії. В реляції Б. Маскевича відчувається мимовільна повага до нього; без сумніву, Хмельницький імпував солдату-мемуаристу через мужність, хоча безпосередніх похвал йому в творі небагато. В спогадах Якуба Лося теж зустрічаємо подібне ставлення: «Вождь Козаків був Богдан Хмельницький, хоробрий і винахідливий, старовинний [starynny] солдат» [14, 57]. Лось цінує в козаку перш за все мужність і вдалі жарти, звертає досить багато уваги на попередні заслуги колишнього чигиринського сотника. Епітет “starynny” слід відносити до воєнних кампаній до 1648 р., в яких Хмельницький брав участь як солдат Речі Посполитої. Відомо ж, що в битві під Цецо-

рою загинув його батько, а він сам попав на два роки до неволі.

В щоденнику С. Освенцима, до речі, теж досвідченого воїна, присутня нота поваги до лідера Хмельниччини. Наприклад, він вказував, що в січні 1650 р. при складанні реєстру козацького війська «Хмельницький проявив стільки розуму та винахідливості (мусимо це визнати), довівши те, що вміє виконувати свої обіцянки, хоч, здавалось, що цю справу неможливо виконати» [5, 27]. В творі останнього немає жодного образливого висловлювання про Б. Хмельницького, ведеться розповідь про нього як гідного супротивника, який часто випереджав кроки поляків, вибудовував власну стратегію, яка змушувала керівників польського війська довго думати перед тим, ніж щось вчинити. Тільки одного разу він дозволив собі поглузувати з гетьмана, вмістивши звістку про дружину Б. Хмельницького, яка нібито зрадила свого чоловіка з годинником і шкодила йому в усьому. Мемуарист вказував, що це повідомлення неабияк потішило короля [5, 58].

Анонімний автор реляції про виправу на Жовті Води 1648 р. в описі даної кампанії і подій, які мали місце перед нею, теж був сповнений поваги до лідера козацького війська. Зокрема, він зазначав, що «... це був час, ... коли старшина і реєстрові козаки шукали приводу до повстання. Свої сходки робили в пасіках і таємні відправляли ради. Хмельницький, який між ними був письменний і був військовим писарем, таку давав раду, яку в одній кроніці дочитав. Що одвіку Русь в союзі з Татарами Литві і Полякам відсіч давала» [9, 260]. Шляхтич писав про хорошу стратегію, вироблену Б. Хмельницьким, яка дозволила йому здобути перемогу, хоча, як і в інших мемуарах, це не вказувалось прямо, а впливало з контексту.

В спогадах шляхтича з Червоної Русі Миколи Ємьоловського зустрічаємо на наступну згадку про козацького ватажка: «...а наостанок відправив до України коронного канцлера Єжи Оссолінського до деяких козацьких полковників [серпень 1647 р.], а особливо до якогось Богдана Хмельницького, на той час військового запорозького писаря [аби той] якнайбільше човнів або чайок підготував і як тільки скажуть через дніпрові пороги на Чорне море впали, і давнім козацьким звичаєм турецьку державу пустошили Марсом. ...Дозволено тому ж Хмельницькому на ті козацькі імпрези купити збирати і загалом йому хоругви з гербами коронними і булавою запорозького війська вручено» [10, 44]. Той-таки Ємьоловський вказував на особистісний фактор у процесі розгортання козацького виступу – чинник, який в історіографії даного вважається приводом

до початку військових дій. Він зазначав, що Б. Хмельницький почував себе скривдженим через змагання за хутір з Д. Чаплинським, тому і став тим об'єднуючим ядром, навколо якого почали «свавільно кучкуватися» козаки. Питання про боротьбу за козацькі вольності, які, за вказівкою автора, в цей час були зменшені, вже пізніше стало лейтмотивом визвольної боротьби з ініціативи саме Б. Хмельницького, а не козаків: «... зібравши свавільні купи пішов на Запоріжжя, і там, як сам нарадив (підкреслення моє – С.Д.), обіцяв домагатись козацьких вольностей, які були перед тим зменшені» [10, 46].

Великий литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивіл теж дотримувався думки, що саме почуття образи було тією рушійною силою, яка змусила козацького ватажка взятися до зброї. У своїх мемуарах він повторив думку, висловлену в сенаті, «що той негідний чоловік [Б. Хмельницький] нічого іншого не прагне, як тільки крові князя Вишневецького і коронного хорунжого [Олександра Конєцпольського]». Третьою людиною, якій хотів помститись Б. Хмельницький, був Микола Потоцький [19, 273].

Взагалі у мемуарах А.С. Радзивіла постать Б. Хмельницького через зрозумілі причини малювалась за допомогою чорних фарб. Останній в нього постав «винуватцем реbelieї козацької», «тираном», «розпусником і бестією» [19, 78, 128, 364]. Коли польські комісари прибули на переговори до гетьмана взимку 1649 р., то він «ублажав Бахуса і відбував наради з кочівниками» [19, 192]. Автор щоденника вказував також на віроломство козацького ватажка, його постійне пияцтво, говорив, що останній завжди готував помсту Речі Посполитій і шукав привід, аби почати війну, «маючи послушних собі всіх Русинів, так, що завжди були готові виконати його волю», обіцяв віддати Польщу і навіть Рим Туреччині (вересень 1650 р.) [19, 252, 270].

Але все-таки найбільший негативізм у створенні портрету лідера Хмельниччини притаманний Йоахиму Єрличу. У його «Літописці або Кронічці...» останній показаний «ребелізантом», який відкрив татарам ворота до Польщі; останні ж «...міста сплюндрували і віддали в неволю поганську людей...». Найбільший злочин, зроблений «винуватцем і старшим розбійником» – знищення польських військ і замах на територіальну цілісність Речі Посполитої. Тільки одного разу мемуарист вимушено визнав могутність козацького лідера, хоч і вважав це швидше везінням, а не нормальним ходом речей: «Його так піднесла фортуна, як колись (Олександра – С. Д.) Македонського. До нього так часто ідуть послы

..., що це викликає подив" [12, 117]. Зраду інтересів Речі Посполитої як величезний гріх, вчинений Б. Хмельницьким, приписував козацькому ватажку і Філіп Коцимир Обухович [18, 230]. На думку автора, саме дії останнього і привели до відновлення бойових дій після підписання Зборівського договору 1649 р.: «Тим часом [1651 р.] Хмельницький, зламавши віроломно присягу, яку перед Богом і королем дав під Зборовим...» [18, 240].

Про зрадницьку поведінку Б. Хмельницького писав й інший мемуарист, краківський райця Марцін Голінський. У своїх непорядкованих нотатках він вказував, що «про Хмельницького нема певності, чи додержить він віри королеві і Речі Посполитій. ...не якась цнота, чи присяга втримує його зберегти вірність [і втримує] від ворожих кроків, тільки хан і послуга ханові» [4, 344]; «як людина неспокійна, не дотримується присяги і вірності королю і Речі Посполитій, ведучи різні інтриги по заграничних державах, піднімаючи їх проти Корони польської, аби йому дали допомогу. Віддається під протекцію Турчинові, аби тільки йому допомогу дав проти Ляхів» [4, 320]; «Хмельницький – ребелізант і зрадник Корони» [4, 345]. Він же писав про бажання останнього втримати владу: коли у вересні 1649 р. хлопці-чернь оточили гетьмана і старшину, бо не хотіли вертатись до спустошених татарами домівок, втрачати свободу і боялись своїх колишніх панів, то «Хмельницький зі своїми козаками ... ударив на них і побив без милосердя кількадесят тисяч і так панус між ними постійна колотнеча і бійки» [4, 226]. Бажання Б. Хмельницького стати «князем всієї Русі», за М. Голінським, і примусило його «збрататися» з Московією і «сполучитися проти польської Корони», хоча «декотрі цього не хотіли та попи відмовлялися». В результаті таких егоїстичних вчинків козацького ватажка «тільки Москва опанувала Київ, Білу Церкву, Чигирин, Брацлав – зараз вона міцно взяла Русь в своє послушення, і стала собі брати з Русі, що хотіла» [4, 680, 681].

Мемуаристи відзначали також вагомість голосу козацького ватажка при обранні королем Яна Казимира в 1648 р. Так, в «Щоденнику...» М. Сьмьоловського звернено увагу на те, що саме позиція Б. Хмельницького визначила остаточний результат виборів, бо іншому претенденту на корону (Каролі Фердинанду) сприяв князь Ярема Вишневецький, впливовий магнат, який схилив на свою сторону й інших, «якби від Хмельницького не прийшли з-під Замостя листи, що запорозьке військо... не повернеться в Україну, доки Ян Казимир не буде обраний королем» [10, 57]. На подібних

позиціях стояв і А. С. Радзивіл: «тому [Богдан Хмельницький] прибув поближче до Варшави, аби іншого короля не обрано» [19, 156]; він же переповідав чутку, що «кілька .. козаків визнало на муках, що Хмельницький, увійшовши в пакти з Москвою, хоче, аби його оздобили польською королівською діадемою» [19, 101].

Зображення сцени смерті якогось політичного лідера в мемуарах XVII століття відбувалось своєрідним чином. Найчастіше мемуаристи відзначають цей факт більш або менш детально. Важливу роль тут відігравало місце смерті. Якщо людина прощалась із життям на полі битви, загиблий міг розраховувати на вічну шану. Згідно суспільних уявлень, таким чином проявлялась і схвалення Богом життя померлого. Тому для шляхтичів-мемуаристів було важливо представляти ці епізоди з життя ворогів, аби показати негідну смерть козацьких ватажків як підсумок такого ж негідного життя [7, 228]. Наприклад, в спогадах М. Ємьоловського має місце розповідь про похорон Б. Хмельницького, «який багато злого в Польщі наробив і був похований в церкві в Суботові, збудованій на його фундацію». Тут автор вмістив легенду про пожежу в церкві під час похорону, коли «не тільки труп, але і дерев'яна церква, всі попи і люди, які там були, через сильний вітер згоріли...» [10, 220].

Не дуже презентабельною виглядає і сцена смерті іншого ватажка козацького війська Данила Нечая, зображена в щоденнику А.С. Радзивіла. Згадавши про його загибель у Красному 1651 р., останній вказав, що той був в стані алкогольного сп'яніння, через що, власне, не зміг дати відсіч полякам і загинув. Цікаво, що, за автором, «... хитрий Хмельницький хвалив цей випадок, бо той порушив заключену домовленість [Зборівський договір 1649 р.]», акцентуючи увагу на поведінці гетьмана, який таємно давав підданним накази вести бойові дії проти польського війська, а потім заперечував це [19, 287]. У щоденнику зображена також сцена смерті Т. Хмельницького, який помер не гідною смертю воїна на полі битви, а від хвороби: «Стріла з нашої сторони зламалась біля ворожой гармати, один уламок віцїлив у ногу Тимошка; наступила гангрена і на третій день видихнув гидотний дух, промовивши, що має двох багьків, які помстяться за його смерть» [19, 396].

В мемуарах шляхтичів згадуються й інші ватажки козацького війська. Проте, якщо на долю окремих з них ще припадає крупиця поваги авторів, то Максим Кривоніс зображувався ледве не найжорстокішим представником козацтва, боговідступником, для якого нема нічого святого. У записках М. Голінського подана його ко-

ротка, але вичерпна характеристика: «Кривоніс – найбільший тиран і мордерця, грабитель міст, сіл, костелів, капланів, шляхти, жидів, білих голів і дітей» [4, 113]. Він також доповнював її: «Гетьман козацького розбійництва [Iotrostwa] Кривоніс, якого обрав Хмельницький гетьманом, назбиравши різного гультайства, ... грабував і плюндрував міста, шляхетські села і панят, мордував капланів і жидів...» [4, 107].

Інший польський мемуарист Самійло Кушевич, згадуючи про погроми М. Кривоноса влітку 1648 р. (саме так їх охарактеризував і Й. Єрлич [12, 68]), писав, що останній робить це без відома і волі Б. Хмельницького: «Хмельницький зі своїми молодцями не вдається у затяги того Кривоноса і знати його не хоче» [11, 35-36]. Але переказавши очевидну офіційну версію самого козацького гетьмана, С. Кушевич додав, що багато людей не вірять цим словам і думає, що ці погроми відбуваються за таємною радою Хмельницького «як хитрого чоловіка» [11, 39]. Однак у творі того-таки Кушевича влітку 1648 р. Кривоніс виступав вже лідером поміркованого крила козацького війська і переконував гетьмана не йти вперед, а зайнятися укріпленням переправ на обох берегах Случі [11, 49-50].

Син головного ватажка Хмельниччини Тиміш теж не залишився поза увагою мемуаристів. Зокрема, А.С. Радзивіл охарактеризував останнього як «сина того негідника Хмельницького», «політичного зятя» (з огляду його весілля з донькою молдавського господаря Василя Лупула Розандою); описував його грубіянство («не сказав жодного слова до воеводи [В. Лупула], хіба через перекладача»); вказував на відсутність знань елементарних правил поведінки («на весіллі ... у присутності багатьох осіб обгризав собі нігті» [19, 235]. Й. Єрлич взагалі називав останнього тільки «Тимошком», натякаючи на те, що він піднісся над козаками лише тому, що був сином свого батька [19, 151]. В Ф.К. Обуховича ставлення до Т. Хмельницького не краще. В спогадах він показаний бездарним воїном, «нікчемним холопом і п'яницею» [18, 238].

Присутня певна оцінка й Івана Богуна. М. Ємьоловський писав про нього: «[Взимку 1651 р.] козаки .. під керівництвом одного кушніра на ім'я Богун чи то за наказом, чи проти волі Хмельницького велику кількість пішого і кінного війська зібрав і вночі ... напав на Вінницю» [10, 90]. Вимушено заслуги І. Богуна визнав і Й. Єрлич, який спочатку уникав називати останнього полковником [12, 141], але потім вимушено про це зазначив [12, 143]. У поразці битви під Глуховим 1664 р., коли «по всі часи війни так шляхетних жовніврів не загинуло», мемуарист теж звинувачував І.

Богуна [13, 90]. С. Освенцим теж відзначав про талант І. Богуна. Описуючи облогу Вінниці взимку 1651 р., в якій сам брав участь, вказав на достойну відсіч, влаштовану їм козаками під проводом цього козацького ватажка, який розкривав всі хитрощі ворога і вдало провадив оборону [5, 41].

Як згадувалось вище, постать одного із соратників Богдана Хмельницького Данила Нечая мемуаристи теж не оминули увагою, хоча й фрагментарно. На сторінках рукопису М. Голінського зустрічаємо вказівку під серпнем 1648 р., що «Козак [Данило] Нечай знову бунтує хлопів на Україні і їх зібралось уже під 100 тисяч» [4, 352]. Згодом мемуарист наголошував, що Нечай очолював селянсько-козацькі маси в боротьбі і завдяки цьому користувався такою великою популярністю і впливом у своєму полку, що «хотілося йому бути другим гетьманом» [4, 463]. Схожої думки був і С. Освенцим, в «Діаріуші» якого Нечай постав «одним з найголовніших бунтівників, якого козаки вважали першою особою після Хмельницького» [5, 30].

Мемуарам С. Освенцима порівняно з іншими щоденниками та спогадами доби, як вказувалось вище, притаманне найбільш нейтральне ставлення до козацтва та його вагажків. Багатий життєвий досвід, в тому числі військовий, критичний погляд на речі дозволяв автору «Діаріуша» підмічати негативні сторони свого та позитивні характеристики ворожого війська і занотувувати це. Наприклад, згадуючи про бойові дії весни 1651 р. мемуарист писав, що «три полки ... під керівництвом [Мартина] Небаби, досвідченого і хорошого воїна, якому доручили не допускати литовського війська переправлятися через Дніпро і слідкувати за його пересуванням» [4, 46]. І подібних висловлювань в його творі не бракує, особливо щодо невдалих дій польського війська.

А.С. Радзивіл у «Щоденнику ...» згадував і про іншого ватажка козацького війська Станіслава Кричевського. Автор робив акцент на шляхетському походженні останнього, чим і пояснювався його талант воєначальника, підмічений самим Б. Хмельницьким. За заслуги С. Кричевського гетьман доручив йому керувати 35-тисячним військом [19, 208]. Зважаючи на це, навіть сцена його смерті зображена відмінною від ганебних, як правило, смертей інших козацьких ватажків [19, 208].

Шляхетське походження було тим індикатором, яке визначало ставлення мемуаристів до котрогось з представників козацтва. С. Кричевський не був винятком. М. Ємьоловський, приписуючи

шляхетське коріння і Івану Виговському, покладав на нього надії у заспокоєнні повсталих козаків, аби не розливати більше християнської крові, бо він є «вроджений шляхтич» [10, 219]. На думку автора, на заваді тут стало прагнення влади останнього, який, ставши після смерті Б. Хмельницького опікуном його сина Юрія, збільшував свій потенціал в Україні і «вже її за свою вважав» [10, 221]. Мемуарист дотримувався думки, що саме «шляхетськість» І. Виговського була причиною його наближеності до Б. Хмельницького, зважаючи на здатність керувати військом та інші достоїнства, які приписувались автоматично із шляхетським корінням.

Як бачимо, через приналежність до ворожого табору ватажки козацького війська в мемуарах часто характеризувались як негативні персонажі, свого роду антигерої. При цьому їх виокремлення з маси інших пов'язувалось не з винятковістю характеру, мужністю чи розумом, а зважаючи на їхню жорстокість, зрадливість тощо. За приклад можна навести постаті козацьких полковників Максима Кривоноса, Данила Нечая чи самого Хмельницького і його синів. Ці образи в мемуарах нагадують заюшених кров'ю бунтівників і неотесаних селян, які пішли проти закону і змогли підняти руку на керівників, призначених для них Богом. Звичайно, траплялися випадки, коли автори вказували на певну освіченість, обізнаність зі стратегією, дипломатичний хист того ж таки Б. Хмельницького чи інших лідерів козацького війська, але це було часто винятком із правила. Зазвичай такий «лояльний» погляд на речі простежується в мемуарах шляхтичів, які самі не раз перебували на полях битви і могли тверезо оцінювати ситуацію, хоч і не завжди так само тверезо про неї писати.

Джерела та література

1. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. – Л., 1999.
2. Мицик Ю. Визвольна війна українського народу середини XVII століття в світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури // На чолі козацької держави. – Рівне, 1994. – Вип. 1. – С. 110–170.
3. Мицик Ю. Джерела до історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996.
4. Львівська Національна Бібліотека НАН України ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника). – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських). – Од. зб. 189/ЛІ (щоденникова книга Марціна Голінського).

5. Освенцима С. Отрывки из дневника ..., относящиеся к истории южной Руси 1643-1651. – К., 1883.
6. Barłowska M. Bohdan Chmielnicki w pamiętnikarstwie polskim lat 1648-1657 // Barokowe przypomnienia i inne szkice historyczno-literackie. – Katowice, 1994.
7. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach: bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001.
8. Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy: studia staropolskie. – Kraków, 2002.
9. Chrzęszcz I. E. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy Żółtowodskiej i naocznego świadka wypadków // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrewskiego. – Lwów, 1934. – S. 251-267
10. Jemiołowski M. Pamiętnik dziłje Polski zawierający (1648–1679) / Opracował Jan Dziegielewski. – Warszawa, 2000.
11. Kuszewicz S. Arma cosacica // Жерела до історії України-Руси. – Л., 1909. – Т.6. – С.117-248.
12. Latopisiec albo kroniczka Joahima Jerlicza / Z rękopisu wydał K. Wł. Wójcicki. – Warszawa, 1853. – T.1.
13. Latopisiec albo kroniczka Joahima Jerlicza / Z rękopisu wydał K. Wł. Wójcicki. – Warszawa, 1853. – T.2.
14. Łoś J. Pamiętnik towarzysza chorągwi pancernej / Opracował Romuald Śreniawa-Szypowski. – Warszawa, 2000.
15. Opisanie Woyny Kozackiej, to jest Buntow Chmielnickiego... // ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф.5 (Оссолінських). – Од. зб. 2028/II. – Арк. 22-27.
16. Stanisława Oświęcima Dyaryusz 1643-1651 / Wyd. W. Czermak. – Seria «Scriptores rerum polonicarum». – Kraków, 1907. – T.19.
17. Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII) / Oprac. A. Sajkowski. – Wrocław, 1961.
18. Pamiętniki Filipa, Mihała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707) / Opracowali Henryk Lulewicz i Andrzej Rahuba. – Warszawa, 2003.
19. Radzywiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Warszawa, 1980. – T. 3.